

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης*

**«ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΙΣ ΚΑΙ ΑΝΟΡΘΩΣΙΣ»:
ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΓΙΑ ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1897-1910)**

Η ΗΤΤΑ ΤΟΥ 1897 ΩΣ ΔΙΔΑΓΜΑ

Η ταπεινωτική ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο του 1897 και ο περιορισμός της εθνικής της κυριαρχίας από την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (1898) υπήρξαν καταλύτες σημαντικών πολιτικών εξελίξεων στη χώρα. Τα δύο αυτά συνταρακτικά γεγονότα κατέστησαν σαφές σε όλα τα κλιμάκια της εκτελεστικής εξουσίας και στον πολιτικό κόσμο την επιτακτική ανάγκη μεταρρυθμίσεων στο κράτος και στον δημόσιο βίο.¹ Την επαύριο της λήξης των εχθροπραξιών ο εξέχων ιστοριογράφος και δημοσιολόγος Τρύφων Ευαγγελίδης (1863-1941) επισήμανε την «κρίσιν», την οποίαν διήρχετο πλέον η χώρα, και ευχήθηκε, μετά την υπογραφή της τελικής Συνθήκης Ειρήνης της Κωνσταντινουπόλεως, να «ἐπέλθῃ ἡ ἐκκαθάρισις τοῦ πολιτικοῦ καί στρατιωτικοῦ ἀγροῦ ἀπὸ τῶν τριβόλων καί τῶν ἀκανθῶν», καί «πρὸ πάντων» νά «ἀναζητηθῇ ἡ ρίζα τοῦ πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ μαρασμοῦ τῆς Ἑλλάδος καθ' ὅλους τούς κλάδους τῆς διοικήσεως καί ἀποσπασθῇ ἀπὸ τῶν ἐγκάτων αὐτῆς».² Το στίγμα της νέας εποχής έδωσε ο Αλέξανδρος Ζαΐμης

---

* Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Νίκη Μαρονίτη, *Πολιτική εξουσία και «Εθνικό ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880-1910*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σσ. 211, 240.

2. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος (6 Απριλίου-7 Μαΐου 1897) μετ' εισαγωγής περί της κρητικής εκστρατείας (2 Φεβρουαρίου-14 Μαΐου)*, εκδ. Αναστασίου Δ. Φέξη, εν Αθήναις 1897, σ. 871. Ο Τρ. Ευαγγελίδης ολοκλήρωσε τη συγγραφή του την 30 Μαΐου 1897 (ό. π., σ. δ').

σε κοινοβουλευτικό λόγο του στις 21 Σεπτεμβρίου 1897, όταν ορκίζεται για πρώτη φορά πρωθυπουργός, στη θέση του Δημητρίου Ράλλη. Ο ανερχόμενος πολιτικός τόνισε το «καθῆκον» όλων των πολιτικών ηγετών της χώρας να μεριμνήσουν «ἐν συμπνοίᾳ» για την εισαγωγή «ριζικῶν μεταρρυθμίσεων ἐν τῇ διοικήσει τῆς χώρας, καί περί τῆς λήψεως μέτρων πρὸς ἀναδιοργάνωσιν τοῦ στρατοῦ καί τοῦ ναυτικοῦ», μέτρα τα οποία θα έσωζαν την Ελλάδα από τον «ὄλεθρον».³ Την 29 Οκτωβρίου 1898 και μετά τη συμπλήρωση ενός χρόνου στην εξουσία ο Ζαΐμης υπέβαλε στον βασιλιά Γεώργιο ένα εκτενές υπόμνημα με τις ζωτικές μεταρρυθμίσεις, που είχε ανάγκη η χώρα και τις οποίες θα καλείτο να νομοθετήσει η επόμενη εκλεγμένη κυβέρνηση. Το υπόμνημα Ζαΐμη επισήμανε την ανάγκη επιφορᾶς αλλαγῶν σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωῆς (της διοίκησης, της δικαιοσύνης, της δημόσιας ασφάλειας, της οικονομίας, της παιδείας, του θεσμοῦ της «Υπουργικῆς εὐθύνης», της εξωτερικῆς πολιτικῆς, του στρατοῦ και του ναυτικοῦ, της Αστυνομίας, του Τύπου κ.ά.), δίδοντας ιδιαίτερη ἔμφαση στον τομέα της διοίκησης, και πρότεινε μέτρα «χρήσιμα καί λυσιτελῆ πρὸς τὴν πρόοδον τῆς χώρας». Ως πέτρα του σκανδάλου χαρακτήρισε τη «συναλλαγή», δηλ. τον πελατειακὸ τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε το πολιτικὸ σύστημα.⁴ Ο Καλαβρυτινὸς πολιτικὸς ἔκλεινε το υπόμνημά του με τον εξῆς εὐστοχο τρόπο:

Ἐλπίζω ὅτι ὁ Ἑλληνο-Τουρκικὸς Πόλεμος θέλει ἔχει τοῦτο τουλάχιστον ἀγαθόν, ὅτι κατέστησεν ἡμᾶς συνετωτέρους καί ὅτι τὰς ἐκ πινακῆς πείρας διδάγματα παρέσχον ἡμῖν τὴν δύναμιν νὰ ἀπαλλαγῶμεν ἀτελειῶν αἰτίνας, ἀπὸ μακροῦ ὑφιστάμεναι, ἐγένοντο καταφανέστεραι εἰς τὰς δεξιὰς τῆς Πατριδος περιστάσεις.⁵

Η πολιτική συζήτηση για τις μεταρρυθμίσεις, που είχε ανάγκη ο τόπος, εντάθηκε εν ὄψει των κοινοβουλευτικῶν εκλογῶν της 7ης Φεβρουαρίου 1899. Το εμβληματικὸ σύνθημα της προεκλογικῆς εκστρατείας ἦταν η λέξη «μεταρρυθμίσεις». Οι εκλογεῖς καλούνταν να «μαυρίσουν» τους υποψηφίους του Εθνικὸ Κόμματος (του Θεόδωρου Δηλιγιάννη), που θεωρούνταν κύριοι υπαίτιοι της ἥττας και της ταπείνωσης, και να επιδοκιμάσουν τους φο-

3. Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτικὴ εξουσία και «Εθνικὸ ζήτημα»*, ὁ. π., σσ. 219-220.

4. Αλέξανδρος Θ.Α. Ζαΐμης (Πρόεδρος του Υπουργικῶ Συμβουλίου), «Υπόμνημα πρὸς τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα τὸν Βασιλέα», *Εφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως* τεύχος Α', σφ. 190 (18 Νοεμβρίου 1898) σσ. 525-530. Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτικὴ εξουσία και «Εθνικὸ ζήτημα»*, ὁ. π., σσ. 235-238.

5. Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτικὴ εξουσία και «Εθνικὸ ζήτημα»*, ὁ. π., σ. 238.

ρείς της μεταρρύθμισης και της αλλαγής.⁶ Το κλίμα της δυσαρέσκειας ήταν διάχυτο, και μια έντονη αίσθηση κακοδαμονίας επισκίαζε τα πάντα. Ένας υφηγητής της Φιλοσοφίας και του Δικαίου στο Εθνικό Πανεπιστήμιο παρέστησε, σε δραματικούς τόνους, την εξής μαύρη εικόνα της όλης κατάστασης, αφήνοντας παράλληλα ανοικτό ένα μικρό παράθυρο ελπίδας:

Οὐδείς ὑποστηρίζει ὅτι ἔχομεν δικαιοσύνην, ἐκπαίδευσιν τῆς προκοπῆς, διοίκησιν χρηστήν καὶ ἀφατρίαστον, φορολογικόν σύστημα ὑποφερτόν, στρατόν καὶ ναυτικόν ἄξια τοῦ προορισμοῦ των. Ὅλα εἶνε σάπια, παντοῦ βασιλεύει ἡ ἀθλιότης. Τό Ἔθνος εἶνε ἄρρωστον, πάσχει νόσον δυσθεράπευτον μὲν, ἀλλ' ὄχι καὶ ἀνίατον εὐτυχῶς.⁷

Ο μεγάλος «ἀσθενής» ήταν η «πολιτεία».⁸ Ο εν λόγω πανεπιστημιακός, παραπέμποντας στην εφημερίδα *Ακρόπολις* (βλ. παρακάτω), συνέτεινε στον κοινό τόπο, ότι στη ρίζα του κακού βρισκόταν η «πολιτική συναλλαγή» και τα «ρουσφέτια», κι επομένως η «σωτηρία τοῦ τόπου» εξαρτάτο από τις πολιτικές επιλογές του εκλογικού σώματος: «ὁ Λαός» ὀφείλε «νά ἐκλέξῃ πρόσωπα μεταρρυθμιστικά», τα οποία θα προωθούσαν και θα ἐφάρμοζαν «τάς ἀναγκαίαις πολιτικὰς μεταρρυθμίσεις».⁹ Ὡς κύριος φορέας και ατμομηχανή του συρμού της μεταρρύθμισης αναδείχθηκε το νεοτραπεζικό Νεωτεριστικό Κόμμα, στην ηγεσία του οποίου είχε αναρριχηθεί τον Νοέμβριο του 1898 ο Γεώργιος Θεοτόκης. Βασικός συντελεστής στη διαμόρφωση του προεκλογικού προγράμματος του Νεωτεριστικού Κόμματος, που ἔφερε τον τίτλο *Μεταρρύθμισις και Ανόρθωσις*, υπῆρξε ο ρέκτης πολιτικός και ειδήμων περί τα δημόσια οικονομικά Αθανάσιος Ευταξίας (πρώην Υπουργός Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως).¹⁰ Σημειωτέον ἐδώ ότι την επομένη της πολεμικής ήττας από την Τουρκία ο Αθ. Ευταξίας είχε εκφράσει δημόσια, μέσα από τις στήλες του *Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως*, την «πεποίθησίν» του, ότι «τά τῆς ἑλληνικῆς Πολιτείας δέν βαίνουσι καλῶς»,

6. Νίκη Μαρωνίτη, «Οι πολιτικές δυνάμεις κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα», στο: Ν. Μαρωνίτη (επιμ.), *Το κίνημα στο Γουδί 1909*, εκδ. εφ. Τα Νέα, Αθήνα 2010, σσ. 21-23.

7. Δημήτριος Σ. Ζαλούχος, *Τι πρέπει να γίνη διά να ευδαμονήση η Ελλάς ήτοι πως θα λείψη η συναλλαγή*, εν Αθήναις 1898, σσ. 3-5. Το φυλλάδιο συντάχθηκε τον Μάιο εν ὄψει των εθνικῶν εκλογῶν.

8. *Ο. π.*, σ. 3.

9. *Ο. π.*, σσ. 4-6, 14.

10. Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και «Εθνικό ζήτημα»*, *ό. π.*, σσ. 254-256. Της ίδιας, «Οι πολιτικές δυνάμεις κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα», *ό. π.*, σ. 23 (υποσ. 3).

ότι «υπάρχει τί τό σαπρόν ἐν αὐτῇ καί ἐγκυμονοῦν παντοίας καταστροφάς». Αἰτία γι' αὐτό ἦταν ἡ «πολιτική κακοδαιμονία», κι ἦταν «ἀνάγκη ἐπιτακτική» νά προβοῦν οἱ ἰθύνοντες «ὡς τάχιστα εἰς τό ἔργον τῆς ἀνορθώσεως» μέσα ἀπό «ριζικάς μεταρρυθμίσεις». Ἀπό τῆς ριζικῆς μεταρρυθμίσεως καί τὴν «ἀνόρθωσιν τῶν πάντων» ἐξαορτάτο «ἡ σωτηρία τῆς πατρίδος». Κατ' ἀρχὴν, «μεταρρυθμίσεις πολιτειακάς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων θά κατορθοῦτο νά λειτουργήσῃ κανονικῶς καί ἀπροσκόπτως τό ἡμέτερον πολίτευμα καί νά δημιουργηθῇ παγία τις τῶν πραγμάτων κατάστασις, οὐ μόνον ἐπιτρέπουσα ἀλλὰ καί ἐξασφαλίζουσα τὴν ἀνόρθωσιν παντός δημοσίου ἡμῶν κλάδου, τῶν οἰκονομικῶν, τῆς διοικήσεως καί δικαιοσύνης, τῆς παιδείας καί τῆς ἐκκλησίας καί τὴν πολεμικὴν διοργάνωσιν καί παρασκευὴν τῆς χώρας». Ἡ Ἑλλάς βρισκόταν «ἐν τῷ μεταχιμῷ ζωῆς καί θανάτου» καί πταίστης ἦταν «τό πολιτειακόν σύστημα»· σὲ αὐτό ἐγκειτο «ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ». Στον πυρήνα τῆς «κακοδαιμονίας» ἦταν ἡ «συναλλαγὴ» καί τὰ «προσωπικά κόμματα», ποὺ τὴν υπέθαλπαν, κινούμενα ἀπὸ ἰδιοτέλεια. Το πρῶτό σημεῖο τοῦ «πολιτεύματος» ἦταν ἡ ὑπαρξὴ «μιάς καί μόνῃς Βουλῆς τῶν ἀντιπροσώπων». Καί γι' αὐτό ὁ ἴδιος πρότεινε τὴν καθιέρωση «ἄνω Βουλῆς ἢ Γερουσίας», ἡ ὁποία θὰ συγκρατοῦσε «πάντα παρεκτροπὴν καί ὑπερβασίαν ἐκ τε τῶν ἄνω καί ἐκ τῶν κάτω». Ὑπῆρχε ἐπομένως ἀμεση ἀνάγκη σύγκλησης «Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς» γιὰ τὴν νομοθέτηση «τῶν ἀναγκαίων πολιτειακῶν μεταρρυθμίσεων». Μέσα στα πλαίσια τῆς συνταγματικῆς ἀναθεώρησης, ὁ Εὐταξίας πρότεινε τὸν περιορισμὸ τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος καί τὸν ἀποκλεισμὸ ἀπὸ τοὺς ἐκλογικοὺς καταλόγους τοὺς ἀπὸ τὸν ὅσον ἀγνοοῦσαν «γραφήν καί ἀνάγνωσιν», καί τὴν καθιέρωση τοῦ ἀπολυτηρίου τοῦ δημοτικῆς σχολείου ὡς ἐλαχίστου ἀπαραιτήτου προσόντος γιὰ κάθε ἐκλογέα. Παράλληλα, εἴαν ὁ οραματισμὸς τοῦ Εὐταξίας υλοποιεῖτο, «δημόσια πρακτικαὶ ἐξετάσεις» θὰ καθιερώνονταν, προκειμένου νὰ προσληφθεῖ προσωρινά, νὰ προαχθεῖ καί νὰ μονιμοποιηθεῖ ἓνας δημόσιος υπάλληλος, ἐνῶ θὰ ἐπανιδρύετο τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας.¹¹

Εὐνάμιση χρόνον ἀργότερα καί πιο συγκεκριμένα τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1898 (ὅταν συντάχθηκε τὸ *Μεταρρυθμίσεις καὶ Ἀνόρθωσις*) ὁ Εὐταξίας ἐπανήλθε δριμύτερος ἐπὶ τοῦ θέματος (τῆς «κακοδαιμονίας») μέσα σὲ ἐξίσου δραμα-

11. Ἀθανάσιος Π. Εὐταξίας, *Ἡ Ἑλλάς ἐν τῷ μεταχιμῷ ζωῆς καί θανάτου: Πολιτικὴ μελέτη ἀνατυπωθεῖσα ἐκ τοῦ Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως*, τύποις Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Ἀθήναις 1897, σσ. 3-7, 12, 17, 21, 31-32, 46, 59, 99, 125, 173-174.

τικούς τόνους. Κατά τον συντάκτη του «προγράμματος» του Νεωτεριστικού Κόμματος, του «ἐπαγγελομένου τήν μεταρρύθμισιν καί ἀνόρθωσιν», οι λόγοι που καθιστούσαν αναγκαίες και επιτακτικές τις «νομοθετικές μεταρρυθμίσεις» ήταν η «πτώχευσις τοῦ Κράτους», ο πόλεμος του 1897 και το «χάος» που αυτός δημιούργησε στη χώρα, και ο «πολιτικός ἀνταγωνισμός», ο οποίος είχε πλέον εισέλθει «εἰς στάδιον ὀξύτατον». Ο πρώην Υπουργός του Χαρίλαου Τρικούπη σκιαγράφησε την κατάσταση με τα μελανότερα χρώματα:

Τίποτε δέν εἶνε εἰς τήν θέσιν του ἐν Ἑλλάδι, οὔτε τά οἰκονομικά, οὔτε ἡ ἐκκλησία καί ἡ παιδεία, οὔτε ἡ διοικήσις καί ἡ δικαιοσύνη, οὔτε ὁ στρατός καί τό ναυτικόν, οὔτε ἡ ἐξωτερική μας ὑπηρεσία.

Ὡς ἐκ τούτου, ἡ «μεταρρύθμισις» καί ἡ «ἀνόρθωσις» ὄφειλαν νά ἔχουν ολιστικό χαρακτήρα («τά πάντα χωλαίνουσιν ἐν ἡμῖν καί χρήζουσι μεταρρυθμίσεως καί ἀνορθώσεως»). Ἡ υπόθεση των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων εἶχε μάλιστα χαρακτήρα κατεπείγοντος, καθώς ἀπό αὐτήν ἐξαρτάτο «ἡ σωτηρία τῆς πατρίδος».¹²

Ἡ «πρωτίστη» καί «κυριωτάτη» των «ἀναγκαίων ἐν ἡμῖν μεταρρυθμίσεων» ήταν «οἰκονομική ἀνόρθωσις τοῦ Κράτους καί τῆς χώρας». Καθότι ἀπό τα οἰκονομικά του Κράτους ἐξαρτώντο ὅλοι ἄλλοι τομείς τῆς δημόσιας ζωῆς:

Ἄνευ καλῶν οἰκονομικῶν, ἄνευ δηλαδή τῶν ἀναγκαίων πόρων, ἀδύνατον, πάντη ἀδύνατον ν' ἀποκτήσωμεν διοικήσιν καί δικαιοσύνην, παιδείαν καί ἐκκλησίαν, στρατόν καί ναυτικόν, ἐξωτερικήν ὑπηρεσίαν καί καθόλου ἐθνικήν πολιτικήν τοιαύτην, οἷας χρήζομεν τήν σήμερον κατ' ἐξοχήν.

«Πρέπει νά βάλωμεν εἰς τάξιν τά οἰκονομικά μας [...] διά τῆς καθιερώσεως καί παρ' ἡμῖν ἀληθοῦς οἰκονομικῆς διοικήσεως», συμπλήρωσε ο συντάκτης. Αὐτό πρακτικά σήμαινε ὅτι θα περιοριζόταν το προσωπικό του Δημοσίου «εἰς τό ἀπολύτως ἀναγκαῖον», καί θα ἀποβάλλετο «πᾶν τό ὑπεράριθμον καί περιττόν προσωπικόν». Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τον λόγο ο Αθ. Ευταξίας (ο οποίος το 1909 διορίστηκε Υπουργός Οικονομικῶν στην κυβέρνηση Κυ-

---

12. Αθανάσιος Π. Ευταξίας, *Μεταρρύθμισις καί ἀνόρθωσις*, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Αθήναις 1899, σσ. γ'-ε', ζ'.

ριακούλη Μαυρομιχάλη) ήταν κατά της θέσπισης της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων (ενός μέτρου, που κατά τα άλλα προτεινέτο από πολλούς πολιτευόμενους ως πανάκεια κατά της «συναλλαγής», βλ. παρακάτω), «άνευ προηγουμένης αποκαθάρσεως τῶν διαφόρων ὑπηρεσιῶν ἐκ παντός ἀνικάνου καί μὴ χρηστοῦ ὑπαλλήλου ἄνευ ἀληθῶν προσόντων». Συγχρόνως, θα δρομολογεῖτο η «διοικητικὴ ἀναδιάρθρωσις τῆς χώρας», με τη συγχώνευση των επαρχιών και την κατοχύρωση της αυτοτέλειας των δήμων και των κοινοτήτων, θα παρατεινέτο «ὁ πρὸς σύνταξιν ἀπαιτούμενος χρόνος», θα περιστέλλονταν τα δημόσια ἔργα κ.ά. Η πολιτικὴ των «ριζικωτέρων οἰκονομιῶν» θα οδηγούσε παράλληλα στη μείωση των φορολογικῶν βαρῶν και θα ανακούφιζε «τάξεις τινές» ἀπὸ τη «φορολογικὴν καταπόνησιν», την οποίαν υφίσταντο τότε με δυσανάλογο τρόπο, μέσω των ἔμεσων (καταναλωτικῶν) φόρων ἢ ἀδικῶν και ἀπηρχαιομένων ἄμεσων φόρων (ὅπως π.χ. ο φόρος ἐπὶ των αροτριῶντων κτηνῶν), κυρίως «οἱ ἀπορώτεροι ἢ αἱ εὐπορώτεροι τάξεις» της κοινωνίας. Ομοίως, ἐπιβάλλετο να αναθεωρηθεῖ το δασμολόγιο, και να αυξηθεῖ ο δασμὸς ἐπὶ των ειδῶν πολυτελείας, και να μειωθεῖ ἀντίστοιχα ο «ὑπέρογκος» δασμὸς «πολλῶν ἀντικειμένων γενικῆς καταναλώσεως».¹³

Ακολουθῶς, χρειάζοταν να προαχθεῖ και να γίνει πυκνότερη η συγκοινωνία (οδική, ναυτικὴ και σιδηροδρομικὴ). Να ἐμπεδωθεῖ η δημόσια τάξη και η ασφάλεια. Η ἀπονομή της δικαιοσύνης να γίνει ταχύτερη. Να μεταρρυθμισθεῖ «ἐκ θεμελίων» η νομοθεσία που διείπε τους πιστωτικούς οργανισμούς και τις ἀνώνυμες εταιρεῖες. Αλλά και να μερμνήσει το Κράτος για την ίδρυση νέων τραπεζικῶν ἰδρυμάτων, ιδίως στους τομείς της κτηματικῆς και της γεωργικῆς πίστεως. Η αγροτικὴ πολιτικὴ ἔπρεπε να ἐπανασχεδιασθεῖ ἐτσι, ὥστε η χώρα να καταστεῖ ἀντάρκης σε διατροφικά προϊόντα. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, «ἐπείγουσα» παρίστατο και η λύση του αγροτικού ζητήματος, ὅπερ σήμαινε ὅτι οἱ «δουλοπάροικοι» ἐπίμορτοι καλλιεργητές θα ἀποκτούσαν την ἐλευθερία τους και θα ἀφοσιώνονταν πλέον ἀπερίσπαστοι «εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς». Η ἴδια μέριμνα ἔπρεπε να ἐπιδειχθεῖ και για τη γεωργικὴ ἐκπαίδευση: σε κάθε νομὸ οφείλετο να συστηθῶν πρακτικῆς γεωργικῆς σχολές, οἱ οποίες διέδιδαν ὅλα τα νεώτερα καλλιεργητικὰ συστήματα. Το δημόσιο ενδιαφέρον ἔπρεπε να στραφεῖ και πρὸς τη

---

13. *Ο. π.*, σσ. 1-6, 64, 66, 68.

βιομηχανία, το εμπόριο και τη ναυτιλία, με τελικό στόχο «ν' ἀναδειχθῆ ἡ Ἑλλάς ὡς ἐμπρέπει εἰς αὐτήν, ἡ ὀλβιωτάτη καὶ κρατίστη ὑπὸ ἔποψιν οἰκονομικὴν χώρα τῆς Ἀνατολῆς».¹⁴

Ἄλλοι βραχίονες του ανορθωτικού προγράμματος του νεοτρικού κόμματος ἦταν ἡ εκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση, «ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος πάσης ἄλλης μεταρρυθμίσεως ἐν Ἑλλάδι», ἡ ὁποία «ὡς τοιαύτη» ὀφείλε νὰ εἶναι ἐξίσου «ριζικὴ, διήκουσα δι' ὅλων τῶν κλάδων τῆς ἐκπαιδεύσεως». Ἰδιαιτέρη ἦταν ἡ ἀνάγκη νὰ διαδοθῆ ἡ πρακτικὴ («πραγματικὴ») μέση ἐκπαίδευση (εμπορικὴ, βιομηχανικὴ καὶ επαγγελματικὴ), ἐνῶ ἐιδικὴ «πρόνοια» χρειαζόταν νὰ ληφθῆ ἄμεσα «ὑπὸ τῆς πολιτείας» καὶ «περὶ τῆς γυναικείας ἐκπαιδεύσεως». Ἡ σύνταξη Ἀσικῶν Κώδικα ἦταν ἐπίσης ἓνα ἀπὸ τὰ ζητούμενα, ὅπως ἐπίσης ἡ βελτίωση τῆς διπλωματικῆς υπηρεσίας. «Πρώτιστον» ὁμως καὶ «ζωτικώτατον» παρίστατο τὸ ζήτημα τῆς «ἀναδιοργάνωσεως καὶ ἀνασυντάξεως τοῦ στρατοῦ», οὕτως ὥστε νὰ μὴ ἐπαναληφθῆ ποτὲ «τὸ ὄνειδος τοῦ 1897». Ἡ ἐκπαίδευση, ἡ οργάνωση, ἡ διοίκηση καὶ ἡ ἐπιτελικὴ υπηρεσία τοῦ στρατοῦ, ὅπως ἐπίσης τὸ πυροβολικὸ καὶ τὸ τορπιλικὸ τμήμα καὶ ἡ υποβρυχιακὴ ἀμύνα τοῦ ναυτικοῦ χρειαζόνταν ἐπείγῳ ἀναδιοργάνωση, κάτι ποὺ θα ἐπιτυγχάνετο με τὸν βέλτιστο τρόπο μέσω τῆς μετάκλησης «ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν». Ἔτσι καὶ μόνον ἔτσι ἡ Ἑλλάς θα ἀνορθωνόταν ἀπὸ τὴν «κατάπτωσιν», στὴν ὁποία βρισκόταν τότε.¹⁵

Ὁ Εὐταξίας καὶ τὸ Νεωτεριστικὸ Κόμμα τοῦ Θεοτόκη δὲν ἦταν οἱ μόνοι τῆς εὐαγγελιστῆς τῆς μεταρρύθμισης καὶ τῆς ἀνόρθωσης. Ἀνάλογα προγράμματα συνέταξαν καὶ προέβλεπαν προεκλογικὰ ὁ Κωνσταντῖνος Καρπάνος (*Ἡ κατάστασις τῆς χώρας καὶ τὰ πρὸς θεραπείαν αὐτῆς ἀναγκαῖα μέτρα*, τύποις Ἀποστολοπούλου, ἐν Ἀθήναις 1898) καὶ ὁ Στέφανος Δραγούμης (*Εἰς ἔργον πρὸς ἀνόρθωσιν. Ἐπιστολαὶ καὶ γνῶμαι πολιτενομένου πρῶην βουλευτοῦ Μεγαρίδος*, τύποις Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, ἐν Ἀθήναις 1897).¹⁶ Ἀκόμα καὶ τὸ καταρρακωμένον Ἐθνικὸ Κόμμα ἀναγνώριζε τὴν ἀνάγκη χάραξης μιᾶς πολιτικῆς οικονομῶν, περιστολῆς τῶν δημοσίων δαπανῶν, μείωσης τῆς φορολογίας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ δανεισμοῦ.¹⁷ Συγκε-

14. *Ο. π.*, σσ. 15-17, 19-22, 24-25.

15. *Ο. π.*, σσ. 37, 43, 50, 76-78, 86-89, 91-97, 100-101, 104.

16. Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτικὴ ἐξουσία καὶ «Ἐθνικὸ ζήτημα»*, ὁ. π., σσ. 249-254.

17. *Ο. π.*, σ. 254.

κρομένα, ο Στ. Δραγούμης, με επανειλημμένες επιστολές του προς τον Τύπο (17 Ιουλίου και 15 Αυγούστου 1897), ζητούσε «θεραπείαν των ἐν τῇ πολιτεία κακῶς ἔχόντων», με τη «μεταρρυθμισιν» και τη «σύντονον καὶ μεθοδικὴν ἀνάπλασιν» του Συντάγματος και του κοινοβουλευτικού συστήματος. Καθήκον των πολιτευομένων, κατά τον ίδιο, ήταν η «ἀνόρθωσις» και «ἡ κατὰ Σύνταγμα ἀνοργάνωσις τῶν ἐν γένει δημοσίων πραγμάτων». Η «ἀνακαίνισις» των δημοσίων πραγμάτων θα είχε τρεις όψεις - «ζητούμενα»: α') διοικητική, β') στρατιωτική, και γ') δικαστική. Η «πολιτική» ωστόσο αυτή «ἀνακαίνισις», διευκρίνιζε και επέμεινε, έπρεπε απαραίτητως να γίνει «ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ συνταγματικοῦ καθεστώτος». Με άλλα λόγια, η «μεταρρυθμισις», ενώ όφειλε να είναι «εὐλικρινής καὶ θαρραλέος», δεν έπρεπε σε καμία περίπτωση να θίξει θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος (του 1864), και πιο συγκεκριμένα τη μορφή του πολιτεύματος, τη θέση και το κύρος της βασιλείας.¹⁸

Κινούμενος μέσα στα ίδια περίπου πλαίσια, ο Κωνσταντίνος Καραπάνος τάχθηκε υπέρ των «ριζικῶν μεταρρυθμίσεων» σε μια πλειάδα από τομείς: στη διοίκηση, στη δικαιοσύνη, στην εκπαίδευση, στον Κλήρο, στην εξωτερική υπηρεσία, στα στρατιωτικά και στα οικονομικά (με μείωση κυρίως και μεταρρύθμιση της φορολογίας). Επίκεντρο «τῶν ἀναγκαίων μέτρων πρὸς ἀνόρθωσιν τῆς χώρας» ήταν «ἡ βελτίωσις τῶν διαφορῶν κλάδων τῆς ἐν γένει διοικήσεως», των δημοσίων διοικητικών υπηρεσιών και της δικαιοσύνης. Η ρίζα του κακού εδώ ήταν ο «κομματισμός» και το ανεπαρκές ενδιαφέρον των πολιτευομένων υπέρ των «γενικῶν συμφερόντων». Ο αρχηγός του Προοδευτικού Κόμματος αναδείχθηκε συντηρητικότερος του Στ. Δραγούμη στο ανορθωτικό του πρόγραμμα: όλα αυτά έπρεπε να επιτευχθούν «ἄνευ τῆς προσκλήσεως Ἐθνοσυνελεύσεως».¹⁹

Γενικότερα, η έννοια «ἀνόρθωσις» περιελάμβανε τρεις κύριους τομείς: α') των δημοσίων οικονομικών (την πολιτική οικονομιών και τη μείωση της φορολογίας), β') τη δημόσια διοίκηση και τη δικαιοσύνη (τη διασφάλιση του απροσωπόληπτου της διοίκησης, την κατοχύρωση της προσωπικής ανεξαρτησίας των διοικητικών υπαλλήλων και των δικαστικών λειτουργών), και γ') τον στρατό και το ναυτικό (την αναδιοργάνωσή τους ούτως,

18. Στ. Δραγούμης, *Εἰς ἔργον πρὸς ἀνόρθωσιν, ὁ. π.*, σσ. 6, 10, 51-52, 54.

19. Κ. Καραπάνος, *Η κατάσταση της χώρας, ὁ. π.*, σσ. 6, 8, 11, 16-17, 20, 24-26, 30, 32-33, 47, 49, 58.

ώστε αυτά να καταστούν αξιόμαχα). Πέτρα του σκανδάλου και πηγή της «κακοδαμονίας», σε όλες τις σχετικές αναλύσεις, αποτελούσε η «συναλλαγή» (βλ. παραπάνω) και η «κακοδιοίκησις».²⁰ Αυτό έγινε αντιληπτό από τον Γεώργιο Α΄, ο οποίος στον Λόγο του Θρόνου που εκφώνησε κατά την έναρξη της ΙΕ΄ Κοινοβουλευτικής Περιόδου (4 Μαρτίου 1899) αναγνώρισε ως «κατάδηλον» την ανάγκη «τῆς διά νομοθετημάτων βελτιώσεως τῶν τῆς δημοσίας υπηρεσίας» (πραγμάτων). Η «βελτίωσις» αυτή θα επιτυγχάνετο «διά τῆς ιδρύσεως Ἐνωτάτου Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους», «τῆς διοργανώσεως τακτικῆς ἐπιθεωρήσεως ἐν τοῖς διαφόροις κλάδοις τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας», «τοῦ κανονισμοῦ τοῦ τρόπου τῆς εἰσαγωγῆς εἰς τὴν [δημοσίαν] ὑπηρεσίαν καὶ τῆς προαγωγῆς τὴν ὑπαλλήλων», διά της «διαρρυθμίσεως τῶν τῆς μεταθέσεως καὶ προαγωγῆς τῶν ἰσοβίων δικαστῶν», «διά τῆς μετακλήσεως ἀνδρῶν εἰδικῶν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς πρὸς διοργανώσιν κλάδων τινῶν τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας» κ.λπ. Ὁ Ἕλληνας μονάρχης ἐπισήμανε ἐπίσης στον Λόγο του πως «ἀπαραίτητος ἀποβαίνει ἡ κρείσσων κατὰ τὴν ξηρὰν καὶ θάλασσαν σύνταξις τῶν [ἐνόπλων] δυνάμεων τῆς χώρας», ἡ «βελτίωσις τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Κράτους», ἡ «ἀνόρθωσις τῆς τε δημοσίας καὶ τῆς ἰδιωτικῆς πίστεως», ἡ «μέριμνα περὶ τῆς ὑγιεινῆς καταστάσεως τῆς χώρας», ἡ «ἀνάπτυξις θεσμῶν ἀληθοῦς καὶ πραγματικῆς αὐτοδιοικήσεως», καθὼς ἐπίσης μια σειρά ἀπὸ ἄλλα νομοθετικά μέτρα «πρὸς βελτίωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ Παιδείας», με σκοπὸ τὴν ἀνάπτυξη «τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς», «πρὸς προστασίαν τῶν ἐν τῇ βιομηχανίᾳ ἀσχολουμένων, ἰδίᾳ δὲ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδῶν» κ.ά..²¹ Ὁ Λόγος του βασιλιά ἦταν αρκετὰ ἀναλυτικὸς καὶ προωθημένος, καθὼς ἀγγίξε τα ζητήματα τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας. Μοναδικὴ ἐξαίρεση στο ὅλο αὐτὸ σκηνικὸ τοῦ 1899 ἀποτελοῦσε ὁ Θ. Δηλιγιάννης, ὁ ὁποῖος ἕναν μῆνα μετὰ τον Λόγο του Θρόνου δῆλωσε εὐθαρσῶς ἀπὸ του βήματος τῆς Βουλῆς ὅτι ἡ καταγγελία τῆς «συναλλαγῆς» ὡς «αἰτίας τῆς ἥττης» (ἀπὸ τὴν Τουρκία) συνιστοῦσε «ἀποπλάνησιν τοῦ δημοσίου φρονήματος».²²

20. Ἀνδρέας Ν. Βερναρδάκης, *Τα μετὰ τὴν καταστροφὴν ἢ τὴν ἐσθιοίχσιν ὁ πόλεμος καὶ τὴν ποιητέον διὰ τὴν ἀνόρθωσίν μας*, τύποις Κορίννης, ἐν Αθήναις 1898, σσ. 1, 122-123.

21. *Εφημερίς των Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνδοδος Α΄, προεδρία Ν. Τσαμαδοῦ, ἐν Αθήναις 1899, σσ. 3-4.

22. *Ὁ. π.*, σ. 61 (συνεδρία 3ῆς Ἀπριλίου 1899).

Ο ΒΕΝΙΖΕΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΟΡΘΩΣΗΣ

Μία περίπου δεκαετία μετά τον «άτυχή» ελληνοτουρκικό πόλεμο οι κυβερνήσεις απέτυχαν να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στο γενικό αίτημα για μεταρρύθμιση και ανόρθωση. Η πανηγυρική επάνοδος του Θ. Δηλιγιάννη στην εξουσία το 1905²³ αποτελεί τρανταχτή απόδειξη της υποτροπής των πολιτικών πραγμάτων προς το αμαρτωλό παρελθόν. Παράλληλα, ο πολιτικός κόσμος της χώρας, με προεξάρχουσα πολιτική φυσιογνωμία τον Γ. Θεοτόκη, δεχόταν τα βέλη της κριτικής για την αποτυχία του σε μια σειρά από δημόσια ζητήματα, με κυρίαρχο το εθνικό ζήτημα και την αντιπαλότητα με τη Βουλγαρία (στο Μακεδονικό) και την Τουρκία (στο Κρητικό). Για άλλη μία φορά, όπως το 1897, έτσι και το 1909 θρυαλλίδα και κινητήριο μοχλός των πολιτικών εξελίξεων ήταν οι αποτυχίες της Ελλάδας στο εξωτερικό μέτωπο. Η «αυθάδεια», «αί ἐξευτελιστικά κατά τῆς Ἑλλάδος ἀπειλαί ἐξ ἀφορμῆς τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος» και το επαναστατικό «παράδειγμα» των Νεοτούρκων αποτέλεσαν, παραδεδεγμένα, βασικό έναυσμα για το ένοπλο κίνημα των Ελλήνων αξιωματικών στο Γουδί, όπως επισημαίνει στα Απομνημονεύματά του ο Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν (συμμέτοχος του Στρατιωτικού Συνδέσμου και «τοῦ κινήματος τοῦ Γουδί»):²⁴ Η «ἄψογος στάσις» των ραλλικών και των θεοτοκικών κυβερνήσεων απέναντι στην Πύλη είχε κυριολεκτικά εξαργιώσει τον Τύπο και την κοινή γνώμη.²⁵ Την επαύριο του κινήματος του 1909 (βλ. παρακάτω), ένας δικηγόρος και δημοσιογράφος, κάνοντας σχόλια «ἐπὶ τῆς καταστάσεως», εξήγησε πως ο

---

23. Στις εκλογές της 20ῆς Φεβρουαρίου 1905 ο Θ. Δηλιγιάννης κατέλαβε 142 από τις 235 έδρες της Βουλής. Βλ. Νικόλαος Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις 1905-1909», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ. 179-180. Ο Θεόδωρος Πάγκαλος (ο εμβληματικότερος ίσως κινήματις του 1909 μετά τον Νικόλαο Ζορμπά) σχολιάζει (*Τα Απομνημονεύματά μου 1897-1947: Η ταραχώδης περίοδος της τελευταίας πεντηκονταετίας*, τόμ. Α', εκδ. Αετός, Αθήνα 1950, σ. 30) την επάνοδο του «δημαγωγού» Θ. Δηλιγιάννη στην εξουσία με τον εξής δημηκότατο τρόπο: «Ο ανεκδιήγητος εκείνος κυβερνήτης, όστις ωδήγησε το έθνος εις την εσχάτη ταπεινώσιν και τον εξευτελισμόν του 1897, εξελέγετο μετ' ολίγα έτη πανίσχυρος πρωθυπουργός».

24. Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1948, σσ. 90, 93, 96.

25. Βλ. ενδεικτικά: Εφ. Ακρόπολις, αρ. 6278 (26 Σεπτεμβρίου 1908) σ. 1. Εφ. *Εστία* αρ. 5.572 (6 Αυγούστου 1909) σ. 4. Ο *Ριζοσπάστης* του Γεωργίου Φιλάρετου (αρ. 60 [25 Μαρτίου/7 Απριλίου 1909] σ. 1) εκτίμησε ότι και μόνη η κρίση στο Κρητικό Ζήτημα «θά ἤρκει νά προκαλέσῃ τὴν ἔκρηξιν τοῦ λαϊκοῦ ἠφαιστείου» στην Ελλάδα.

κύριος λόγος για τον οποίο εξεδηλώθη «σφοδροτάτη» η δυσφορία κατά του Θεοτόκη ήταν ότι:

διοικήσας οὗτος τὴν χώραν ἐπὶ δέκα σχεδόν ἔτη μετὰ τὸν ἀτυχή πόλεμον τοῦ 1897, οὐδέν ἔπραξεν ὅπως παρασκευάσῃ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ τοῦναντίον ἀφῆκεν αὐτὴν γυμνὴν καὶ ἀπαράσκευον κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν, ἀνίκανον νὰ περιφρουρήσῃ τὰ ἑαυτῆς σύνορα, ἀσθενὴ καὶ ἀνίσχυρον νὰ διεκδικήσῃ τὰ ἑαυτῆς δίκαια, ὥστε νὰ δέχῃται μόνον προπηλακισμούς, ἐξευτελισμούς, ὕβρεις καὶ λοιδορίας.²⁶

Παράλληλα, «ὀλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς λαός», με πρωταγωνίστριες τις συντεχνίες των Αθηνών, οι οποίες εκπροσωπούσαν «τὴν Λαϊκὴν συνείδησιν», «ἐξανέστησαν κατὰ τοῦ κρατοῦντος συστήματος» καὶ «ἐζήτησαν μεταβολὴν τῶν πραγμάτων», καὶ πρωτίστως «μεταβολὴν τοῦ συστήματος τῆς διοικήσεως», «ἀλλαγὴν οὐχὶ τῶν προσώπων, ἀλλ' ἀλλαγὴν τοῦ συστήματος, κατάργησιν ὅλων τῶν περιττῶν θέσεων καὶ ἐφαρμογὴν αὐστηροτάτων οἰκονομιῶν». ²⁷ Το 1909 ἡ Ελλάδα συνέχισε λοιπόν, σύμφωνα με τὴν κυρίαρχη προσλαμβάνουσα, νὰ βρῖσκεται σε οξὺτατη κρίση καὶ «εἰς τὸ μεταίχμιον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου»: μέσα σε ἐκείνη τὴν ιστορική χρονική συγκυρία, πέτρα του σκανδάλου ἦταν πάλι ἡ «φαυλοκρατία» καὶ ἡ «ἀκόλαστος καὶ ἔνοχος διοίκησις». Ἡ «ἀνόρθωσις» σήμαινε τὴν «ἀναγέννησιν» καὶ «τὴν λήψιν γενναίων ἀληθῶς μέτρων πρὸς καταρτισμὸν ἀξιωμαχοῦ ἔθνικοῦ στρατοῦ καὶ στόλου δυναμένων μετ' ἀποτελέσματος νὰ διεκδικήσωσι τὰ ἀπαράγραπτα δίκαια τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς». ²⁸

Στο στόχαστρο του Τύπου, ο οποίος διαδραμάτισε καταλυτικὸ ρόλο στις πολιτικές ἐξελίξεις του 1909, βρέθηκε ἀλλή μῖα φορὰ ἡ «διοίκησις» καὶ ο στρεβλὸς τρόπος λειτουργίας του κοινοβουλευτικοῦ συστήματος. Τον τόνο τῆς «ἐπαναστάσεως» ἔδωσε ἡ *Ἀκρόπολις* (ἡ μεγαλύτερη σε κυκλοφορία εφημερίδα του ἐλληνικοῦ *fin de siècle*, ἡ οποία διακρινόταν για τον ριζοσπαστικὸ λόγο τῆς καὶ το ρηξικέλευθο ὕφος τῆς). ²⁹ Το φύλλο του Βλάση

---

26. Κωστής Κ. Οικονόμου, *Σκέψεις ἐπὶ τῆς καταστάσεως: Τι δεόν γενέσθαι*, τύποις Νομικῆς, ἐν Αθήναις 1909, σ. 6.

27. *Ο. π.*, σσ. 8, 48.

28. *Ο. π.*, σσ. 10, 54.

29. Ν. Οικονόμου, *ὁ. π.*, σ. 191. Βίκτωρ Παπακοσμάς, *Ο στρατός στην πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδος. Τὸ πραξικόπημα του 1909 καὶ οἱ επιπτώσεις του μέχρι σήμερα*, μετ. Αλεξάνδρα Φιαδά, ἐκδ. Εστία, Αθήνα 1981, σ. 70. Πρβλ. Ουρανία Πολυκαντριώτη, «Ἀκρόπολις» καὶ

Γαβριηλίδη κατήγγειλε τα κόμματα ως «τυράννους τοῦ λαοῦ»,³⁰ και ως πηγή παντός κακού:

Τά κόμματα, κατακτήσαντα τήν δικαιοσύνην, κλονίσαντα τήν ἀσφάλειαν, παραδώσαντα τό κράτος εἰς σοφιστάς καί εἰς ἀμαθεῖς, ἐμποδίζουν τήν πλουτολογικὴν ἀνάπτυξιν τῆς χώρας, περιορίζουν τήν πίστιν, περιορίζουν τά κεφάλαια, περιορίζουν τὰς ἐργασίας, σπρώχνουν εἰς τήν μετανάστευσιν, καίουν τά δάση, ἀφήνουν ἀγεφυρώτους τούς χεμμάρρους, γεμίζουν κακοποιὰ στοιχεῖα τήν χώραν, ἀποθαρρύνουν τήν ἐπιχείρησιν, δημιουργοῦν τὰς χρεωκοπίας, γονατίζουν τήν γεωργίαν καί πολλαπλασιάζουν τήν φτώχειαν.³¹

Και κατέληξε στο συμπέρασμα, ὅτι «ὁ κοινοβουλευτισμός μας μέ τὰς παναρχαίας μεθόδους του ἐφθάρη εἰς βαθμόν ὥστε νά ἐννοῆ ὅτι ἀποτελεῖ ἕνα ἀναχρονισμόν ἀρκετὰ παράδοξον».³² Τούτου δοθέντος, το «πολίτευμα» ἦταν «πεθαμένον» και το «πτῶμα» του βρισκόταν σε αποσύνθεση.³³ Η «κατάστασις τῶν πραγμάτων» ἦτο «ἀβεβαία» και «ὄλοι» ἐννοοῦσαν ὅτι «πρέπει νά εὔρεθῆ μία διέξοδος».³⁴ Το «φοβερόν δασμολόγιον» και η ὑπερμετρῆ φορολογικὴ ἐπιβάρυνση των εἰσοδημάτων, για τα οποία ευθυνόταν η «πεντηκονταετῆς κοινοβουλευτικὴ ληηλασία» του τόπου, οδηγούσαν ὅλες τις κοινωνικὲς τάξεις ἀνεξαιρέτως «εἰς καθολικὴν οἰκονομικὴν καταστροφὴν» και τις ἐσπρωχναν πολιτικά στις ἀγκάλες του σοσιαλισμοῦ, ἐκτός κι εἰάν «Βασιλεία, Βουλὴ καί Κυβέρνησις» δεν ἐνεργούσαν ἐγκαίρως ἀπό κοινού, για να ἀποτρέψουν την ἐπερχόμενη «καταστροφὴν».³⁵ Υπεύθυνα για την ὅλη «ἐθνικὴ κακοδαιμονία» ἦταν οἱ διεφθαρμένοι «ἐξ ἐπαγγέλματος πολιτικοί», «τά πολιτικά κόμματα», τα οποία «κατήσχυναν, ἐπτώχευαν καί ἐξαχρείωσαν τό Ἕθνος», και ο «κοινοβουλευτισμός», αυτό το «βρωμερόν

Λύντια Τρίχα, «Γαβριηλίδης, Βλάσης», στο: Λουκία Δρούλια και Πούλα Κουτσοπανάγου (ἐπιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ἑλληνικοῦ Τύπου 1784-1974: Ἐφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι*, ἐκδ. Ἐθνικό Ἰδρυμα Ἐρευνῶν / Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν (ΕΙΕ/ΙΝΕ), τόμ. Α', Ἀθήνα 2008, σσ. 159, 407-408.

30. Ἐφ. *Ἀκρόπολις* ἀρ. 6409 (13 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.

31. Ἐφ. *Ἀκρόπολις* ἀρ. 6.617 (11 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 1.

32. Ἐφ. *Ἀκρόπολις* ἀρ. 6398 (31 Ἰανουαρίου 1909) σ. 1.

33. *Ο. π.*

34. *Ο. π.*

35. Ἐφ. *Ἀκρόπολις* ἀρ. 6401 (3 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.

καθεστώς», που σαν «φείδι» «έχει στραγγαλίσει τόν λαόν».³⁶ Χρειάζονταν λοιπόν «δραστικά καί ριζοσπαστικά καί άνατρεπτικά [νομοθετικά] μέτρα», τα οποία θα αποσοβούσαν τους «κινδύνους[,] έσωτερικούς καί έσωτερικούς», που διέτρεχε η χώρα, και θα εξασφάλιζαν χάριν του «Λαού»:

Δικαιοσύνην, διοίκησιν, ασφάλειαν, φειδώ του δημοσίου πλούτου, στόπ εις τήν ρεμουλάν, τήν διαρπαγήν, τήν λεηλασίαν, τάς λυσσαλέας έφόδους κατά του προϋπολογισμού, άληθή μέριμναν ύπέρ του έμπορίου, τής βιομηχανίας καί τής ναυτιλίας, δημιουργίαν άληθινου στρατου καί άληθινου ναυτικού [...].³⁷

Η οργή και η καταφορά της *Ακροπόλεως* κατά των κατεστημένων κομμάτων πολλαπλασιαζόταν από την αδυναμία του «χρεωκοπημένου έλληνικού κράτους» να προστατεύσει τους «Έλληνας όμογενείς» από τους διωγμούς των «Τούρκων» και των «Τουρκαλβανών».³⁸ Οι Έλληνες χρειάζονταν επομένως νέους πολιτικούς, οι οποίοι θα έβαζαν ένα τέλος στο «αΐσχος».³⁹ Την 22α Μαΐου το φύλλο του Γαβριηλίδη κήρυξε «δημοσιογραφικήν έκστρατείαν» για τη διάδοση της ιδέας της «είρηνικής έπαναστάσεως», η οποία θα έσωζε «όριστικώς» την Ελλάδα.⁴⁰ Η «Είρηνική Έπανάσταση» επρόκειτο να εκτοπίση «τήν κρατούσαν διεφθαρμένην όλιγαρχίαν», που αδιαφορούσε για τα εθνικά συμφέροντα.⁴¹ Πυρήνας της «έπαναστάσεως» θα ήταν «τό κίνημα τών Συντεχνιών», το οποίο εκπροσωπούσε «τάς λαϊκάς τάξεις», και κύριο μέσο της θα ήσαν τα «συλλαλητήρια».⁴²

Την ίδια οξύτητα είχε, ασφαλώς, και ο λόγος του δημοσιογραφικού οργάνου του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Ο *Χρόνος* του Κωστή Χαϊρόπουλου προσδιόρισε το αίτημα της «άνορθώσεως» ως «τό ζήτημα τής άπαλλαγής τής Χώρας από μίαν πρωτοφανή φαυλοκρατίαν, ύποδουομένην τό προσωπεϊον του συνταγματισμού καί του κοινοβουλευτισμού· η Ελλάς κινδύνευε «νά ταφή ύπό τά έρείπια τής φαυλοκρατίας», δηλ. «τής συναλλαγής, τών

---

36. Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6408 (12 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1 και αρ. 6410 (14 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.

37. Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6408 (12 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.

38. Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6410 (14 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.

39. Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6454 (31 Μαρτίου 1909) σ. 1.

40. Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6506 (22 Μαΐου 1909) σ. 1.

41. Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6512 (28 Μαΐου 1909) σ. 1.

42. Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6543 (29 Ιουνίου 1909) σ. 1.

συμπαθειῶν, τῶν κουμπαριῶν».⁴³ Η «φραυλοκρατία» και η «βουλευτοκρατία» λυμαινόνταν το «Κράτος» και το «Ἔθνος», κι επομένως ο τόπος εἶχε ανάγκη ἀπὸ πολιτικὴ «μεταβολήν».⁴⁴ Το «Κράτος» κυλιόταν «εἰς τὴν ἰλὺν τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ἀνηθικότητος, εἰς τὸν βόρβορον τῆς παρανομίας καὶ τῆς ἀγυρτείας», και οἱ Ἕλληνες ἦταν συνεπῶς «ὑποχρεωμένοι» να επιδιώξουν τὴν «Ἀνάστασιν», ὅπως επαναφέρουν «τὸ Κράτος καὶ τοὺς ἄρχοντας καὶ κυβερνήτας αὐτοῦ εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀληθείας».⁴⁵

Παράλληλα με το πολιτικὸ πρόβλημα τῆς χώρας, ἓνα ἄλλο χρονίζον κρῖσιμο ζήτημα που χρειάζοταν «ἀνόρθωση» ἦταν ἡ υπέρμετρη ἔμμεση φορολογία, που ἐπιβάρυνε κυρίως τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των πόλεων,⁴⁶ και ἡ ὁποία ἦταν ευθεία συνέπεια του φαύλου πολιτικοῦ συστήματος. Ὅπως κατήγγειλαν οἱ ἀθηναϊκὲς συντεχνίες στο ὑπόμνημά τους και στο προφορικὸ διάβημα των εκπροσώπων τους πρὸς τον βασιλιά (18 Φεβρουαρίου 1909), ἡ κρατούσα «συναλλαγή» και ἡ «κακοδιοίκησης» γεννούσαν τὴ «φορομανία», δηλ. υπέρμετρους, «βαρεῖς καὶ ἀνίσως διανεμημένους φόρους», οἱ ὁποῖοι προορίζονταν για τὴ συντήρηση των «ἀργομισθῶν» και των «θεσιθῶν» πελατῶν των «προσωπικῶν κομμάτων».⁴⁷ Οἱ *Καιροί* του Πέτρου Κανελλίδη σχολίασαν σχετικὰ:

Ἀπελπιστικόν, τῆ ἀληθεία, εἶναι τὸ θέαμα τῆς πολιτικῆς καταστάσεως. Ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἀτομισμοῦ καὶ τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος οἱ κοινοβουλευτικοὶ θεσμοὶ ἀνεδείχθησαν ὄργανα ἀπαίσια διαφθορᾶς, παραλυσίας ἐγκληματικῆς, ἀναρχίας παρανόμου, οἰκονομικῶν καταστροφῶν καὶ πολιτικῶν συμφορῶν.⁴⁸

Το ἐν λόγῳ δημοσιογραφικὸ φύλλο διαδήλωσε ὅτι «ἔφθασεν τὸ μαχαίρι εἰς τὸ κόκκαλο», και κατέληξε πως «δέν φαίνεται οὐδαμοῦ διέξοδος» ὑπὸ το υφιστάμενο «κυβερνητικὸν σύστημα» και «τὴν ἀπελπιστικὴν κατάστα-

43. Εφ. *Χρόνος* αρ. 2239 (13 Δεκεμβρίου 1909) σ. 1· πρβλ. εφ. *Χρόνος* αρ. 2065 (23 Ιουνίου 1909) σ. 1.

44. Εφ. *Χρόνος* αρ. 2146 (13 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 1.

45. Εφ. *Χρόνος* αρ. 1990 (29 Μαρτίου 1909) σ. 1.

46. Πώργος Β. Δερτύλης, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τόμ. Β', ἐκδ. Εστία, Αθήνα 2006, σσ. 735-736, 756.

47. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Το Κίνημα του 1909: Συλλογικά υποκειμένα και γεγονότα», στο: Νίκη Μαρωνίτη (επιμ.), *Το Κίνημα στο Γουδί 1909*, ἐκδ. εφ. Τα Νέα, Αθήνα 2010, σσ. 62-63.

48. Εφ. *Καιροί* αρ. 45 (16 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.

σιν πάντων τῶν κλάδων τῆς διοικήσεως». ⁴⁹ Η θεραπεία των ατελειῶν του πολιτεύματος δεν εξισωνόταν ωστόσο με ανατροπή αλλά με «εἰρηνικὴν μεταρρυθμίσην τοῦ κυβερνητικοῦ καθεστώτος» μέσα από νομοθετικές διαδικασίες («τό πάσχον Ἔθνος καὶ ἀγωνιῶν ἐν τῇ κακοδιοικήσει, ποθεῖ μεταρρυθμίσεις πολιτικὰς διὰ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας καὶ συνταγματικὰς διὰ τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως, θέλει εἰρηνικὴν τοῦ κυβερνητικοῦ καθεστώτος μεταρρυθμίσην»), «ἄνευ ἐπιζημιῶν ἐσωτερικῶν διαταράξεων» ἢ «ἀθέσμων καὶ ἀντικοινοβουλευτικῶν ἐκβιασμῶν». ⁵⁰

Λύση στο αδιέξοδο ἦλθε να δώσει η (εν τέλει εἰρηνικὴ και ἀναίμακτη) «ἐπανάστασις» (δηλ. το κοινωνικό και προπαντός το στρατιωτικό κίνημα) του 1909. Το διαταξικό αυτό κίνημα διαμαρτυρίας, στο οποίο πρωταγωνίστησαν οι Συντεχνίες των Αθηνῶν και του Πειραιῶς και ο Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος, αποτελεί τομή στην ιστορία του ελληνικού κράτους, καθώς σχεδόν σύσσωμος ο ελληνικός λαός της πρωτεύουσας και των επαρχιῶν ἐπιζήτησε συγκροτημένη και ἐντιμὴ λύση σε μια σειρά από σοβαρά και χρονίζοντα προβλήματα του δημοσίου βίου. Η σύμπνοια και η ωριμότητα, που ἐπιδείχθηκε από το πλῆθος των διαδηλωτῶν σε μια σειρά από συγκεντρώσεις και συλλαλητήρια ἀνά τη χώρα, ἦταν παροιμιώδεις για τα ιστορικά χρονικά της χώρας. Οι Ἕλληνες ἐνωμένοι και συντεταγμένοι συνέκλιναν σε ἓνα συγκεκριμένο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, οι οποίες θα πάτασσαν τη «συναλλαγὴ» και θα ἐπιτελοῦσαν τον αστικό ἐκσυγχρονισμό της χώρας. Η ἀναλυτικότερη και περιεκτικότερη καταγραφή αὐτῶν των κοινῶν αιτημάτων καταγράφεται στο ὑπόμνημα του Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου προς την κυβέρνηση Δ. Ράλλη και στο ψήφισμα του συλλαλητηρίου της 14ης Σεπτεμβρίου στο Πεδίον του Ἄρεως. Η σημαντικότερη ὅμως και καθοριστικότερη ἐξέλιξη που ἐπέφερε η «ἐπανάστασις» της 15 Αυγούστου 1909 ἦταν η πρόσκληση του Ἐλευθερίου Βενιζέλου στην Αθήνα και η προώθησή του στην ἐξουσία. Οι μεταρρυθμίσεις (με κυριότερη τη Συνταγματικὴ Ἀναθεώρηση του 1911) και οι δομικὲς ἀλλαγές, που ἐπιτέλεσαν οι διαδοχικὲς κυβερνήσεις του Ἐλ. Βενιζέλου κατ' αὐτὴν την περίοδο στο Κράτος, στην οἰκονομία, στις εργασιακὲς σχέσεις, στη γεωργία, στην παιδεία και σε μια σειρά από ἄλλους βασικούς τομείς, συνιστοῦσαν ουσιαστικά (σε βάθος χρόνου) μιαν ἀληθινὴ

49. Εφ. *Καιροί* αρ. 47 (18 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.

50. Εφ. *Καιροί* αρ. 48 (19 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.

«ἐπανάστασιν».⁵¹ Με το κίνημα του 1909 ξεκινά ουσιαστικά η δεκαετής δημοκρατική περίοδος (1910-1920), που ο Θανάσης Διαμαντόπουλος χαρακτηρίζει «βενιζελισμό τῆς ἀνόρθωσης».⁵²

Η έννοια της «ἀνορθώσεως» επείχε κεντρική θέση στα πολιτικά κείμενα εκείνης της χρονιάς. Το υπόμνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, που υποβλήθηκε στην κυβέρνηση Δ. Ράλλη την 13 Αυγούστου, ζητούσε «τὴν ἄμεσον καὶ ταχεῖαν ἀνόρθωσιν τῶν κακῶς ἐν γένει ἔχοντων, ἰδίᾳ δὲ τῶν τοῦ Στρατοῦ καὶ τοῦ Ναυτικοῦ». «Ἀνορθώσεως» ἔχρηζαν «αἱ διάφορα Ὑπηρεσίαι τοῦ Κράτους», και πρωτίστως ο Στρατός και το Ναυτικό, και μια σειρά ἀπὸ ἄλλοι τομεῖς: ἡ «Θρησκεία», ἡ «διοίκησις», ἡ «δικαιοσύνη», ἡ «ἐκπαίδευσις» και τα «οἰκονομικά τοῦ Κράτους», ἐνῶ ἡ περιστολή των «ἐπαχθῶν φόρων» ὀφείλε να εἶναι δραστική. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος συμμεριζόταν, βεβαίως, τὴν κοινὴ πεποίθησι, ὅτι στη ρίζα του ὅλου κακοῦ βρισκόταν ἡ «ἀπαισία συναλλαγῆς».⁵³ Τὴ «φαύλη συναλλαγῆς» και τὴν «κα-

---

51. Για το κίνημα του 1909 και τις μεσοπρόθεσμες θετικές επιπτώσεις του βλ. ενδεικτικά: Θάνος Βερέμης, «Το στρατιωτικό κίνημα του 1909», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΔ', Αθήναι 1977, σσ. 258-266. Του ιδίου, «Το κίνημα στο Γουδί ανοίγει τον δρόμο στον Βενιζέλο», στο: Θάνος Βερέμης, Ηλίας Νικολακόπουλος και Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος*, εκδ. εφ. Τα Νέα, τόμ. Α' (*Από την τουρκοκρατούμενη Κρήτη στον Εθνικό Διχασμό*), Αθήνα 2011, σσ. 93-98. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1977, σσ. 172-175. Β. Παπακοσμάς, *ό. π.*, σσ. 104-126. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μετ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τόμ. Β', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, σσ. 749-776. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Ο Βενιζέλος και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας», στο: Θ. Βερέμης, Η. Νικολακόπουλος και Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, ό. π.*, σσ. 99-117. Του ιδίου, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σσ. 156-158. Σ. Πλουμίδης, *ό. π.*, σσ. 61-80. Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά: Παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, ιδίως σσ. 176-186, όπου αναλύονται οι προοπτικές της ιστορικής έρευνας. Θεοφάνης Πάκος, «Η πολιτική των δημοσίων δαπανών», στο: Θανάσης Καλαφάτης και Ευάγγελος Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, σύμβουλος έκδοσης Σπύρος Ασοδραχάς, τόμ. Β' (*Οικονομικές λειτουργίες και επιδόσεις*), εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, σσ. 371-374. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2014, σσ. 29-40. Γιώργος Θ. Μανρογορδάτος, 1915: *Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2015, σσ. 21-29.

52. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, τεύχος Α' (*Ο βενιζελισμός της ανόρθωσης*), Αθήνα 1985, σ. 35.

53. Βασίλειος Σ. Ε. Τσίγλης, *Το κίνημα του Γουδή και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2007, σσ. 327-328.

κοδιοίκησιν» κατονόμαζε ως υπαίτια της «κακοδαμονίας» και η Πανεπιστημιακή Ένωσις, με προκήρυξή της την 8 Αυγούστου.⁵⁴ Το «ὀλέθριον σύστημα» της «ἐπαράτου συναλλαγῆς» κατακεραύνωσε και ο Φώτιος Παπαφώτης (ο πρόεδρος του Συνδέσμου των εν Αθήναις Συντεχνιών), στο πάνδημο συλλαλητήριο της 14ης Σεπτεμβρίου, ως υπεύθυνο για την «ἀνυπόφορον κατάστασιν», που βίωνε τότε «ὁ ἑλληνικός Λαός», ενώνοντας κι αυτός τη φωνή του με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο για την επιτακτική ανάγκη «τῆς ἀνορθώσεως τῶν κοινῶν»: της «διοικήσεως», της «δημοσίας ἀσφαλείας», της «Δικαιοσύνης», της «παραγωγῆς», της φορολογίας και του δασμολογίου, της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, της βιομηχανίας, του εμπορίου, της ναυτιλίας, της «τύχης τοῦ ἐργάτου», της εκπαίδευσης, του Κλήρου, του κανονισμού της Βουλῆς και της λειτουργίας του πολιτεύματος.⁵⁵ Το κυρίαρχο σύνθημα του ιστορικού αυτού συλλαλητηρίου ήταν «Ζήτω ἡ ἀνόρθωσις!», όπως το εξέφρασε ο Κ. Μαυρομιχάλης (ο νεοδιορισθείς πρωθυπουργός) στον λόγο του προς το συγκεντρωμένο πλήθος.⁵⁶

Μέσα στα ίδια πλαίσια, αν και σε ποιο *λαϊκή* (δηλ. φιλεργατική, φιλαγροτική και εξελικτική σοσιαλιστική) κατεύθυνση, κινείτο και η πολιτική τοποθέτηση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας (της οποίας «ψυχή» ήταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου). «Τὸ ἐπαναστατικόν κίνημα», στο οποίο μετείχαν οι Κοινωνιολόγοι, επιζητούσε πρωτίστως να εξασφαλισθεῖ «ριζικωτέρα μεταβολή, ὑποσχομένη διαρκή ἀνόρθωσιν τῶν κοινῶν». Σε αυτοτελή δημοσίευσή του, το Διοικητικό της Συμβούλιο (Δ.Σ.) ανέλυσε κατ' αρχὴν «τάς βαθυτέρας αἰτίας» της «κακοδαμονίας», και εν συνεχείᾳ εξέθεσε, με αυτοτελή του δημοσίευσή, στο τέλος του Αυγούστου τις απόψεις του για το *Τί πρέπει νά γίνῃ* για τη διόρθωσις «τῶν κακῶν», προτείνοντας δώδεκα συγκεκριμένα «νομοθετικά μέτρα». Οι Κοινωνιολόγοι καυτηρίασαν πρωτίστως την «ἀνειλικρίνειαν τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν», οι οποίοι εἶχαν συνασπισθεῖ σε «προσωπικά κόμματα» και στήριζαν την επιρροή τους «εἰς ἀφθόνους κυβερνητικὰς παροχὰς καὶ εἰς ὀργάνωσιν πολιτικῶν πρακτόρων (κομματαρχῶν), πιεζόντων τὸν λαόν καὶ ἐκμυζόντων τὸ κράτος καὶ τοὺς δήμους». Αυτό που εἶχε ἀνάγκη ο τόπος ἦταν «κόμματα ἰδεῶν καὶ γενικω-

54. *Ο. π.*, σ. 323.

55. *Ο. π.*, σσ. 341, 345-347 (όπου το ψήφισμα του συλλαλητηρίου).

56. *Ο. π.*, σ. 348.

τέρων συμφερόντων» (δηλ. ταξικά κόμματα). Διεκτραγώδησαν επίσης την «ἔλλειψιν ἐπαρκoῦς πολιτικῆς μορφώσεως τοῦ λαοῦ» καθώς και την «εἰσαγωγὴν [σ.σ. διορισμό] ὑπὸ τῶν ἰσχυόντων πολιτικῶν εἰς τὴν δημοσίαν ὑπηρεσίαν ἀνικάνων ἢ φαύλων προσώπων». Αυτό που ἔπρεπε λοιπὸν να γίνει, σε νομοθετικὸ ἐπίπεδο, ἦταν κατ' ἀρχὴν ἡ «ἀπαλλαγὴ τῶν διοικητικῶν καὶ δικαστικῶν ὑπαλλήλων ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν πολιτικῶν». Αυτό θα επιτυγχανόταν με ἓνα νέο, «ἀποκεντρωτικὸ», σύστημα διορισμοῦ («εἰσαγωγῆς εἰς τὴν δημοσίαν ὑπαλληλίαν») και υπηρεσιακῶν μεταβολῶν στο Δημόσιο. Ειδικότερα, οἱ κεντρικῆς διευθύνσεις του Δημοσίου ὀφείλαν να στελεχωθoῦν ἀπὸ υπαλλήλους «ἀνωτέρας μορφώσεως», «ξένων» ἢ ημεδαπῶν που θα ἀποστέλλονταν «εἰς τὴν ἄλλοδαπήν» για μετεκπαίδευση και ἐπιμόρφωση.

Ἰδιαιτέρως σημαντικό ἐπίσης ἦταν ὁ «ἐργαζόμενος λαός» να ελαφρυνθεῖ «ἐκ τῶν φορολογικῶν βαρῶν», μέσω της θεσμοθέτησης ἄμεσης φορολογίας, που θα ἐπιβάρυνε τα ἀνώτερα εἰσοδηματικά στρώματα της κοινωνίας: «γενικοῦ φόρου ἐπὶ τοῦ εἰσοδήματος», «φόρου ἐπὶ τῆς περιουσίας», «φόρου ἐπὶ τῶν οἰκοπέδων», «ἐπὶ τοῦ οἶνοπνεύματος» και «ἐπὶ τῆς κληρονομίας». Ἀντίστοιχα, θα περιορίζονταν ἔτσι οἱ ἔμμεσοι φόροι, ἰδίως ἐκεῖνοι «ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων πρώτης ἀνάγκης», που ἐπιβάρυναν τα λαϊκά στρώματα, ἐνὼ θα καταργούνταν οἱ υφιστάμενοι «ἀντεπισημονικοί καὶ πεπαιωμένοι ἄμεσοι φόροι», ὅπως ὁ φόρος ἐπὶ των αροτριῶντων κτηνῶν και ὁ φόρος ἐπὶ των ἐπιτηδευμάτων, οἱ ὁποῖοι ἐπιβάρυναν δυσβάστακτα τους ἀγρότες και τους ἐπαγγελματίες των πόλεων.

Ἡ Κοινωνιολογικὴ Ἐταιρεία ἔδωσε ἰδιαίτερη σημασία, στις προτάσεις της, στη βελτίωση της θέσης των ἀγροτῶν, των ἐργατῶν και των «μικροβιοτεχνῶν». Πρότεινε τὴν σύσταση περισσοτέρων ἀγροτικῶν και «ἀστικῶν» πιστωτικῶν συνεταιρισμῶν, οἱ ὁποῖοι θα ἀπάλλασαν τους χωρικούς, τους ἐργάτες και τους μικροβιοτέχνες «ἀπὸ τοὺς ὄνυχας τῶν τοκογλύφων» και θα βελτίωναν τὴν οικονομικὴ τους θέση. Ἡ ποινικὴ καταδίωξη της τοκογλυφίας ἦταν ἐκ παραλλήλου ἀπαραίτητη. Το Δ.Σ. της Ἐταιρείας εἰσηγήθηκε ἐπίσης τὴν ἀποξήρανση των ἐλών και των τεμάτων, τον περιορισμὸ των ὡρῶν ἐργασίας στα ἐργοστάσια (σε 10 ὥρες για τους ἀνδρες, σε 9 για τις γυναῖκες και σε 8 για τα «παιδιά»), τὴν καθιέρωση της Κυριακῆς ἀργίας και τὴν ἀσφάλιση των ἐργατῶν ἀπὸ ατυχήματα. Ἡ «βαθμιαία ἀποκατάστασις τῶν μορπιτῶν τῆς Θεσσαλίας καὶ ἄλλων μερῶν εἰς ἰδιοκτητίας» ἦταν ἓνα ἄλλο τολμηρὸ μεταρρυθμιστικὸ μέτρο. Ἡ βελτίωση της ἐκπαίδευσης, ἡ διεξαγωγὴ της διδασκαλίας (στη στοιχειώδη ἐκπαίδευση) στην «ὀμίλουμένην» γλώσσα και ἡ θέσπιση της συνεκπαίδευσης ἀρρένων και θηλέων στα δημο-

τικά σχολεία ήταν ανάμεσα στις προτεινόμενες καινοτομίες.

Η «άνορθωσις» των ειρηνοδικείων και η ανάπτυξη «πλήρους συστήματος τοπικής αυτοδιοικήσεως», το οποίο θα συνέβαλλε τα μάλα στην «πολιτική ανατροφήν τῶν πολιτῶν», περιλαμβάνονταν επίσης στα προτεινόμενα «νομοθετικά μέτρα». Σε πολιτικό επίπεδο, η «διόρθωσις τῶν κακῶν τούτων» θα ήταν δυνατή «διά τοῦ σχηματισμοῦ λαϊκοῦ κόμματος μή στηριζομένου εἰς τούς προσωπικούς δεσμούς καί εἰς τήν ἱκανοποίησιν ἀτομικῶν συμφερόντων», ενός κόμματος –τελείως διάφορου των «προσωπικῶν κομμάτων»– το οποίο θα μεριμνούσε «διαρκῶς περὶ τῆς καλλιτερέυσεως τῆς οἰκονομικῆς θέσεως τοῦ λαοῦ», δηλ. υπέρ ὅλων των «ἐργαζομένων τάξεων». Η βελτίωση του πολιτικού συστήματος θα περνούσε μέσα κι από τη μεταρρύθμιση του εκλογικῶν συστήματος και την καθιέρωση της ψηφοφορίας με ψηφοδέλτια (αντί των σφαιριδίων), η οποία θα καθιστούσε «περισσότερον ἀνεπηρέαστον» την εκλογή των εθνικῶν αντιπροσώπων. Κατά την κρίση των Κοινωνιολόγων, το πολύπλευρο αυτό και βαρυσήμαντο μεταρρυθμιστικό/«άνορθωτικόν» ἔργο (στους τομείς της δημόσιας διοικήσεως, της δικαιοσύνης, της φορολογίας, της εκπαίδευσης, της γεωργίας, της εργασίας κ.λπ.) δεν μπορούσε να το ερωμισθεῖ ἡ τρέχουσα Βουλὴ και γι' αὐτό ήταν αναγκαία ἡ σύγκληση συντακτικῆς ἐθνοσυνέλευσης.⁵⁷

Σε κυβερνητικό και πρακτικό επίπεδο ἡ «άνορθωσις» των εν γένει κακῶς ἐχόντων ἔλαβε συντηρητικότερο χαρακτήρα ἀπὸ αὐτόν που ζητούσαν οἱ Κοινωνιολόγοι (τουλάχιστον στους τομείς της αγροτικῆς πολιτικῆς, του γλωσσικοῦ και του εκλογικῶν συστήματος). Ωστόσο, ἡ συναίνεση ὅλων των πολιτικῶν δυνάμεων στην ἀνάγκη εἰσαγωγῆς μεταρρυθμίσεων στους τομείς της διοικήσεως, της δικαιοσύνης και των δημοσίων οικονομικῶν ἦταν, ἀναμφισβήτητα, κολοσσιαῖο ἐπίτευγμα. Μιλώντας ἀπὸ το βῆμα της Βουλῆς την 28 Σεπτεμβρίου 1909, ο νέος πρωθυπουργός (Κυριακούλης Π. Μαυρομιχά-

---

57. Ἀνώνυμος, *Τι πρέπει να γίνῃ*, χ.ε., Ἀθήναι 1909, σσ. 3-4, 6-10, 12-13. Το 16σέλιδο κείμενο, που φέρει ἡμερομηνία σύνταξης την 29η Αυγούστου 1909, συντάχθηκε ἀπὸ τον Ἀλ. Παπαναστασίου και ἐπιδόθηκε στον ἀρχηγό του Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου, συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά, ἀπὸ το Δ.Σ. της Κοινωνιολογικῆς Ἐταιρείας. Βλ. σχετικά: Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, *Μελέτες, λόγοι, ἄρθρα*, πρόλογος Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος, ἐπιμ. Ξενοφάν Λευκοπαρίδης, τόμ. Α', Ἀθήναι [1957], σσ. 45-52. Για την ἰδεολογική φυσιογνωμία των Κοινωνιολόγων βλ. ἐνδεικτικὰ: Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Πολιτικὴ Οἰκονομία και Ἑλληνες Διανοούμενοι: Μελέτες για την Ἱστορία της Οἰκονομικῆς Σκέψης στη Σύγχρονη Ἑλλάδα*, ἐκδ. Τυπωθήτω – Πῶργος Δαρδανός, Ἀθήναι 1999, σσ. 100-109.

λης) χαρακτηρίσει ως κύρια αίτια της «τοιαύτης τροπῆς τῶν πραγμάτων» την «μακράν καί παρατεταμένην ἐν τῷ ἐσωτερικῷ κακοδαμονίαν» και τη «διάψευσιν πόθων καί ἐλπίδων ἱερῶν» (δηλ. την ήττα στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο). Και ως έδωσε την εξής απάντηση στο ερώτημα «Τί ζητοῦμεν πάντες, καί ἐκεῖνοι καί ἡμεῖς καί ὀλόκληρος ἡ χώρα;»:

Ζητοῦμεν αὐστηράς, αὐστηροτάτας οἰκονομίας. Ζητοῦμεν τήν ἀνόρθωσιν καί τήν βελτίωσιν πάντων τῶν κλάδων τῆς δημοσίου ὑπηρεσίας, τῶν τε πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν. Ζητοῦμεν τέλος πάντων τήν ἀναστήλωσιν τῶν νόμων διά μέτρων ειδικῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνεται καί ὁ διακανονισμός τῆς μεταθέσεως τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν. [...] καί ἡ μεταρρύθμισις τοῦ Κανονισμοῦ τῆς Βουλῆς [...]

Κλειδί για τη θεραπεία των «δεινῶν, τά ὅποια ἀπό τριακονταετίας καί πλέον» μάστιζαν τη χώρα και «συνεσωρεύθησαν ἐπί τῆς ράχεως» των Ελλήνων, ήταν η «νομοθετική ἐργασία»· από τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις εξαρτάτο «ἡ σωτηρία τοῦ τόπου». ⁵⁸ Δύο ημέρες αργότερα ο Αθ. Ευταξίας (από τη θέση του Υπουργού Οικονομικῶν) επανήλθε στη Βουλή στο επίκαιρο ζήτημα της «ἐν Ἑλλάδι κακοδαμονίας», εξαιτίας της οποίας «περιήλθον εἰς παραλυσίαν καί ἡ Διοικήσις καί ἡ Δικαιοσύνη καί ἡ Ἐκκλησία καί ἡ Παιδεία». Και κατέληξε στο κοινότοπο συμπέρασμα, ὅτι «πάντες ἀξιούμεν τήν ἀνόρθωσιν καί βελτίωσιν» της «διοικήσεως» (πρωτίστως) καθώς «καί τῶν ἄλλων κλάδων τοῦ δημοσίου ἡμῶν βίου» («της Δικαιοσύνης, τῆς Ἐκκλησίας, τῆς Παιδείας» κ.λπ.). ⁵⁹

Το 1910 η διαδικασία της «ἀνορθώσεως» προχώρησε ἕνα σημαντικό βήμα παραπέρα, και συμπεριέλαβε τη συνταγματική αναθεώρηση, υπό νέο πρωθυπουργό (τον Στέφανο Δραγούμη). Την 5 Φεβρουαρίου 1910 ο Στ. Δραγούμης προεξήγγειλε τη σύγκληση «Ἀναθεωρητικοῦ Συνεδρίου» και τη μεταρρύθμιση των «μὴ θεμελιωδῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος» (του 1864), μια πρόταση που χαιρέτισε και ἐνέκρινε τυπικά ο Γεώργιος στο Διάγγελμα του (της 17ης Μαρτίου). Η «σκέψις περί Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς ἤρξατο κατά τόν Ἰανουάριον» του 1910 και, κατά γενική ομολογία, «εἰσηγητῆς τῆς γνώμης τῆς συγκλήσεως τῆς Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς» υπήρξε ο

58. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλῆς*, περίοδος ΙΗ', σύννοδος Δ' (Από 20 Σεπτεμβρίου 1909 - 13 Ιανουαρίου 1910), προεδρία Αλεξάνδρου Σ.Κ. Ρώμα, εν Αθήναις 1912, σσ. 8-9.

59. *Ο. π.*, σ. 22.

Ελευθέριος Βενιζέλος, με την ιδιότητα του πολιτικού συμβούλου του Στρατιωτικού Συνδέσμου (και τον ρόλο του μεσολαβητή ανάμεσα στον Σύνδεσμο και στην κυβέρνηση). Η ασφυκτική πίεση που ασκούσε ο Σύνδεσμος των αξιωματικών από τα παρασκήνια δεν άφηνε περιθώρια για αντιστάσεις. Η «ἐξέγερσις τοῦ δημοσίου φρονήματος», η «γενομένη κατά τήν 15 Αὐγούστου» (κατά τα λόγια του Στ. Δραγούμη και του Βασιλικού Διαγγέλματος, που συντάξε ο Ελ. Βενιζέλος), με το «ἀδιέξοδον» και την «πολιτική κρίσιν», που αυτή προκάλεσε, άλλαξε ἄρδην τα πράγματα, και διεύρυνε τη βεντάλια της «μεταρρυθμίσεως».⁶⁰

Όταν ο Ελ. Βενιζέλος ανέλαβε για πρώτη φορά την προεδρία της ελληνικής κυβερνήσεως (6 Οκτωβρίου 1910) η διαδικασία της «ἀνορθώσεως» είχε προσχωρήσει πολύ, και απέμενε η εμβάθυνση, η επέκταση και η εξειδίκευση των ανακαινιστικών νομοθετικών μέτρων και φυσικά η ολοκλήρωση της Αναθεώρησης του Συντάγματος. Βεβαίως, ο Κρησ πολιτικός ένιωθε την ανάγκη να διευκρινίσει το πως εννοούσε ο ίδιος την «ἀνόρθωσιν». Η βενιζελική «ἀνόρθωσις» σήμαινε πρωτίστως τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Συγκεκριμένα, όπως διευκρίνισε ο ίδιος σε προεκλογική ομιλία του στη Θεσσαλική πρωτεύουσα (14 Νοεμβρίου 1910), αυτό μεταφραζόταν πρακτικά στη μείωση της φορολογίας και στην ανακούφιση των παραγωγικών τάξεων της χώρας από τα βάρη των άμεσων και των έμμεσων φόρων. Ο ανερχόμενος αστέρας της ελληνικής πολιτικής σκηνης τόνισε ότι «ὁ Ἑλληνικός λαός φορολογεῖται μέχρι σήμερον βαρέως» και «βαρύτερον ἀκόμη», εάν λαμβάνονταν υπ' ὄψιν οι πενιχρές παροχές του κράτους προς τον λαό («ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἀνταλλάγματα τὰ ὁποῖα παρέχει τὸ Κράτος πρὸς αὐτόν»). Θέτοντας λοιπόν ως άμεση προτεραιότητά της «τό ζήτημα τὸ Οἰκονομικόν», η «Κυβέρνησις τῆς ἀνορθώσεως» υπό τον Ελ. Βενιζέλο αποσκοπούσε πρωτίστως στην προστασία της εγχώριας βιομηχανίας (μέσω προστατευτικού δασμο-

---

60. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΗ', Β' Ἑκτακτος Σύνδοδος (1 Φεβρουαρίου - 17 Μαρτίου 1910), προεδρία Ν. Τσαμαδού, εν Αθήναις 1914, σσ. 5, 689. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Α' Αναθεωρητική Βουλή, προεδρία Κωνστ. Έσλιν, εν Αθήναις 1911, σσ. 46 (αγόρευση Κ. Βασιλείου, 6 Σεπτεμβρίου 1910), 194 (αγόρευση Ελ. Βενιζέλου, 8 Οκτωβρίου 1910). Πρβλ. Νίκος Ποταμάνος, «Από το Κίνημα του 1909 στην άνοιξη του 1910», στο: Θ. Βερέμης, Η. Νικολακόπουλος και Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, ό. π.*, σσ. 99-101. Ν. Αλβιζάτος, «Ο Βενιζέλος και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας», ό. π., σσ. 101-103. Του ίδιου, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του, ό. π.*, σσ. 158-160.

λογίου στις εισαγωγές) και της γεωργίας (κατ' αρχήν, με τη σύσταση Υπουργείου Εμπορίου και Γεωργίας και τη θέσπιση μέτρων προστασίας των γεωργών από τους τοκογλύφους) και στην ανάπτυξη «τῶν ἐν γένει παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς χώρας», με σκοπό την αύξηση του εθνικού πλούτου και απώτερο στόχο την καθολική ευημερία.⁶¹ Ρόλο - κλειδί στην υπόθεση διαδραμάτιζε η μεταρρύθμιση της υπέρμετρης φορολογίας. Διότι σύμφωνα με εκτιμήσεις της εποχής, η φορολογία ανερχόταν «εἰς τό $\frac{1}{3}$ ἢ τό $\frac{1}{4}$ » του καθ' ὅλου εθνικού εισοδήματος, τη στιγμή που π.χ. στη Γαλλία το ποσοστό αυτό ήταν «μόλις τό $\frac{1}{7}$ ἢ τό $\frac{1}{8}$ ».⁶²

Οι φιλελεύθερες «νέαι ἰδέαι» και «νέαι πολιτικά ἀντιλήψεις» του Βενιζέλου και το «ἀνακαινιστικόν ἔργον» του περιελάμβαναν επίσης τη βελτίωση της δικαιοσύνης και της δημόσιας διοίκησης, οι οποίες θα γίνονταν πλέον αμερόληπτες και αφατρίαστες μέσω της πάταξης του «κομματισμοῦ» και τον εξοβελισμό του κομματάρχη, και τη συνακόλουθη εμπέδωση της ισονομίας και της ισοπολιτείας.⁶³ Η βενιζελική «ἀνόρθωσις» σήμαινε όμως και

---

61. Ως προς την ουσία του οικονομικού φιλελευθερισμοῦ, διαφωτιστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από την προεκλογική ομιλία του Βενιζέλου στη Λάρισα:

Λέγοντες ἀνόρθωσιν καί ἐπιδιώκοντες αὐτήν, ζητοῦμεν νά παράσχωμεν εἰς τόν Ἑλληνικόν λαόν τό ποσόν τῆς εὐημερίας, εἰς τό ὅποιον ἔχει δικαίωμα ὁ λαός αὐτός, ὁ ὁποῖος ἀπό μακροῦ χρόνου φορολογηθεῖς βαρέως ἐπί τῇ ἐλπίδι πάντοτε καλλιτέρας διαρρυθμίσεως τῶν πραγμάτων τῶν δημοσίων, εὗρεν ἑαυτὸν ἐξαπατῶμενον ἐκάστοτε εἰς τὰς προσδοκίας του. Διότι δυστυχῶς ἐν τῷ παρελθόντι ἐλησμονήθη ἡ συνάφεια ἢ ἄμεσος, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξύ των τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τοῦ πλούτου δηλαδή τῶν πολιτῶν καί τῶν προσόδων τοῦ προϋπολογισμοῦ καί ἐλησμονήθη ὅτι ἐάν αἱ πηγαί ἐκ τῶν ὁποίων τροφοδοτεῖται ἡ μεγάλη δεξαμενὴ τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου παραμένωσι πάντοτε αἱ αὐταί, ἐνῶ ὁ κρουνός ἐκ τῶν ὁποίων ἐκρέει ἡ δεξαμενὴ καί γεμίζει ὁ δημόσιος προϋπολογισμός διαρκῶς εὐρύνεται, θά καταλήγαμεν εἰς τό σημεῖον νά στεριεύσῃ ἡ δεξαμενὴ καί συνεπῶς νά στεριεύσῃ καί τὰ μέσα τοῦ Κράτους.

(Εφ. Εμπρός αρ. 5.052 [15 Νοεμβρίου 1910] σ. 3)

62. Γεώργιος Β. Γράβαρης, *Σκέψεις τινές ἐπὶ τῆς ενεστώσης καταστάσεως: Επιτακτικὴ ἀνάγκη πλουτοπαραγωγικῆς πολιτικῆς*, τύποις Γ. Ασπίωτη, ἐν Κερκίρα 1911, σ. 7.

63. Εφ. Εμπρός αρ. 5.519 (3 Μαρτίου 1912) σ. 3 (προεκλογικὲς ομιλίαι τοῦ Βενιζέλου στὴν Αμαλιάδα καὶ στὸν Πύργο), αρ. 5.520 (4 Μαρτίου 1912) σσ. 3-4 (ομιλία στὴν Καλαμάτα) καὶ αρ. 5.523 (7 Μαρτίου 1912) σ. 3 (ομιλία στὴ Ληξούρι). Ἡ ανεξαρτησία τῆς Δικαιοσύνης διασφαλίσθηκε πληρέστερα με τὴν ἀνάθεση τοῦ δικαίωματος τοῦ διορισμοῦ, τῆς μετάθεσης καὶ τῆς προαγωγῆς των δικαστικῶν λειτουργῶν καὶ υπαλλήλων στο Ἀνώτατο Δικαστικὸ Συμβούλιο, καὶ με τὴ θέσπιση τῆς ἰσοβιότητος των εισαγγελῶν στο Σύνταγμα τοῦ 1911 (Φίλιππος Κ. Σπυρόπουλος, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἐλευθερίου Κ. Βενιζέλου στὴ διάπλαση τοῦ δημοσίου δικαίου», στο: *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὡς νομικός: Ἡ συμβολὴ τοῦ στὴν ἀναμόρφωση τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου*, Ἀντ. Ν. Σάκκουλας, Ἀθήνα 2003, σ. 193).

κάτι άλλο: τη ριζική ανανέωση του πολιτικού προσωπικού, εξαιτίας «τῆς [σ.σ. προσωρινῆς, ὅπως αποδείχθηκε, το 1920] χρεωκοπίας τῶν προσωπικῶν κομμάτων» και «τῆς δημιουργίας κομμάτων ἀρχῶν»⁶⁴ (του Κόμματος των Φιλελευθέρων). Καθοριστικό ρόλο βεβαίως στη «μεταβολήν» αὐτή –και σε διαλεκτική πάντοτε σχέση με τη διαρκῶς εξελισσόμενη πολιτική πραγματικότητα– διαδραμάτισε ἡ χαρισματικὴ προσωπικότητα του Κρητὸς ηγέτη. Ὅπως σχολίασε ὁ Τύπος και οἱ πολιτικοὶ παρατηρητές της εποχῆς, ὁ ἐλληνικὸς λαὸς διείδε στο πρόσωπο του Βενιζέλου «τόν μέλλοντα μέγαν πολιτικόν τῆς Ἑλλάδος» και «τόν μοναδικόν νοῦν», ὁ ὁποῖος μπορούσε να τον «σώσει».⁶⁵ Ὁ Βενιζέλος ἐξελέγη πανηγυρικὰ δις, στις ἐκλογές της 8ης Αυγούστου και της 28ης Νοεμβρίου 1910, ὡς «ὁ ἀπό πολλοῦ ἀναμενόμενος Μεσσίας»,⁶⁶ «ὁ μέλλον νά σώσῃ τό Ἕθνος»,⁶⁷ «ὁ ὑπό τῆς Θείας Προνοίας ἐνδεδειγμένος ὅπως σὴν τόν λαόν τοῦ Ἰσραήλ».⁶⁸ Ὁ Βενιζέλος ἐγίνε, θα λέγαμε, ἡ ἐμψυχος ἐνσάρκωση της «ἀνορθώσεως», ἡ ὁποία ἀπέτελεσε ἔκτοτε τὸ κεντρικὸ πολιτικὸ σύνθημα της παράταξίς του και του Κόμματος των Φιλελευθέρων.⁶⁹

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ὁ Κρης πολιτικὸς συνέχισε να μεσουρανεῖ πολιτικά, ὅσο ἀκολουθοῦσε τὴν ὁδὸ της «εἰρηνικῆς ἐπαναστάσεως», δηλ. της ἀναθεώρησης και της με-

---

64. Πρβλ. ἐφ. *Νέον Ἄστυ* ἀρ. 2594 (21 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1 και ἀρ. 2801 (18 Σεπτεμβρίου 1909) σ. 1.

65. Ἀριστ. Ν. Κυριακός, *Ἡ Νέα Ἑλλάς: Μεγάλῃ πατριωτικῇ ἱστορίᾳ ἐπισκοπούσα τὴν ἀπὸ τοῦ 1897 και ἐντεύθεν μέχρι σήμερον κατάστασιν και περιλαμβάνουσα τὴν ἐξέλιξιν των ἐπαναστατικῶν γεγονότων της 15ης Αυγούστου 1909*, Ἀθήναι 1910, σσ. 430-431. Ν. Ποταμιάνος, ὁ. π., σ. 99.

66. Ἐφ. *Ἐμπρός* ἀρ. 4.982 (6 Σεπτεμβρίου 1910) σ. 1 και ἀρ. 5.065 (28 Νοεμβρίου 1910) σ. 1. Πρβλ. ἐφ. *Ἐμπρός* ἀρ. 5.058 (21 Νοεμβρίου 1910) σ. 1. Mark Mazower, “The Messiah and the Bourgeoisie: Venizelos and Politics in Greece, 1909-1912”, *The Historical Journal* 35/4(1992), σ. 896.

67. Ἐφ. *Ἐμπρός* ἀρ. 4.948 (2 Αυγούστου 1910) σ. 3.

68. «Τὸ ἀποτέλεσμα της κάλπης και τα συμπεράσματα αὐτῆς», ἐφ. *Ἐμπρός* ἀρ. 5.066 (29 Νοεμβρίου 1910) σ. 1.

69. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *10 και μία δεκαετίες πολιτικῶν διαιρέσεων: Οἱ διαιρετικὲς τομὲς στὴν Ἑλλάδα τὴν περίοδο 1910-2017*, τεύχος Α' (*Ἡ δεκαετία του 1910 - Ἐθνικὸς Διαχασμός*), ἐκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 33.

τριοπαθούς μεταρρύθμισης *μη θεμελιωδών* πτυχών του δημοσίου βίου της χώρας. Κι αυτό διότι απλούστατα αυτοί ήταν οι όροι του πολιτικού συμβιβασμού, που είχαν τεθεί σαφώς τον Ιανουάριο - Μάρτιο του 1910 ανάμεσα στους «έπαναστάτες» (τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και τον Ελ. Βενιζέλο) από τη μία πλευρά και στον παλαιό πολιτικό κόσμο και τον Θρόνο από την άλλη (και σφραγίστηκε με το Βασιλικό Διάγγελμα της 17ης Μαρτίου). Ο Βενιζέλος βρέθηκε για πρώτη φορά σε αδιέξοδο το 1915-17, όταν *πιεζόμενος από το εθνικό ζήτημα* (της Μακεδονίας και της Μικράς Ασίας) αμφισβήτησε έναν θεμελιώδη πολιτειακό θεσμό (τη βασιλεία) και τις προνομίες του στους κείριους τομείς της εξωτερικής πολιτικής και των στρατιωτικών ζητημάτων. Η σύγκρουσή του με τον μονάρχη, ο οποίος θεωρείτο πρόσωπο ιερό και απαραβίαστο από την πλειοψηφία των Ελλήνων (πρωτίστως εκείνων του Παλαιού Βασιλείου), ανέστρεψε το πολιτικό κλίμα εις βάρος του, και αυτή η «*ιεροσυλία*» του ήταν εν πολλοίς εκείνη η αιτία που επέφερε την πτώση του από την εξουσία το 1920. Η ιστορική περίοδος του «*βενιζελισμού τής ανόρθωσης*» έληξε στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου, και ο βενιζελισμός δεν ανέκτησε ποτέ την ηγεμονία του, που απόλαυσε επί σχεδόν μία δεκαετία. Το κέντρο βάρους της ελληνικής πολιτικής σκηνης μετατοπίστηκε έκτοτε από το ζητούμενο της «*άνορθωσης*» (χωρίς αυτό το εμβληματικό σύνθημα να εξαφανισθεί και να χάσει παντελώς την έλξη του τις επόμενες δεκαετίες) προς το δίλημμα «*βασιλεία ή δημοκρατία*». Το ανακαινιστικό ρεύμα στην ελληνική πολιτική ζωή ανακόπηκε έτσι απότομα, και ανατράπηκε από τη στείρα διαμάχη για τη μορφή της πολιτειακής εξουσίας και όχι για το περιεχόμενό της και την κυριαρχούσα «*συναλλαγή*» και «*κακοδαμονία*».

Abstract

REFORM AND RECTIFICATION: THE DEMAND FOR CHANGE IN GREECE (1897-1910)

The article examines the mass movement for change in Greek politics at the turn of the twentieth century and looks closer to the notions of “reform” and “rectification”, which carried the day at the time. In fact, the staggering defeat of Greece in the hands of Turkey in 1897 and the subsequent imposition of an International Control Commission on Greece’s public

finances came as a strong shock to Greece and highlighted the exigency for reforms and political change. In the aftermath of the Greco-Turkish War the words of the day were “crisis” and “malaise”. The quest for radical reforms referred to a wide range of sectors: the public administration; the tax system; justice; education; the army and the navy; the foreign service; the Church; public safety; et al. Yet, the epicentre of this mass demand for holistic change was the government, which was marred by clientelism (“political dealing”) and inefficiency. The “sick man” was the “state” and the governing system. The first policies of reforms were undertaken by Georgios Theotokis’ government in 1899, but the programme of reforms and “rectification” was completed by Eleftherios Venizelos and his Liberal Party after 1910.

